

Lukácsy György

KÉMEINK JELENTIK

John le Carré – egy gentleman ha írni kezd

Az olvasó már tudja – amiben e cikk csupán bizakodik –, hogy mi lett a sorsa annak a magyar érdekeltségű filmnek, amelyért február 26-án az idei, 84. Oscar-díj-gálán szoríthattunk. A Los Angeles-i Kodak Színházban ugyanis három jelöléssel is versenyben volt a *Suszter, szabó, baka, kém* című thriller. Gary Oldman a legjobb férfialakítás, Alberto Iglesias a legjobb zene, valamint Bridget O'Connor és Peter Straughan a legjobb adaptált forgatókönyv kategóriájában esélyesként szállt versenybe.* Bár a felsoroltak között nem találunk magyaros hangzású nevet, a filmben nemcsak az ezúttal önmagát játszó Budapestet, hanem három színészünket – Mucsi Zoltánt, Csuja Imrét és Kálloy Molnár Pétert – is felismerhetjük. Sokan e mozi kapcsán hallanak először egy különösen csendő nevet: az író John le Carréét. Pedig a *Suszter, szabó, baka, kém* az ő Karla-trilógiájának nyitódarabja (a munka magyarul eredetileg *Árulás* címmel jelent meg). Le Carré immár félévszázada uralja a kémregény műfaját.

Bár regényeit több mint negyven nyelvre lefordították, számtalan film készült a művei alapján, az angol le Carré sosem volt a hollywoodi pompa embere. Már első regényével megkapta az Edgar Allan Poe-díjat, egy évvel később pedig a Somerset Maugham-díjat, de jellemző rá, hogy míg tavaly nyáron Németország Goethe-díjjal jutalmazta, és jelölték a tekintélyes Man Booker-díjra is, ő törölte nevét a jelöltek listájáról. Mondván: nem azért ír könyveket, hogy elismerésekért versengjen velük. Az egész életében keveset nyilatkozó le Carré aztán 2011-ben a CBS tévétársaságnak adott, utolsó interjújával végleg visszavonult a nyilvánosságtól. „Egy cornwalli szirten élek, és gyűlölöm a városokat. Írok, sétálok, úszom és iszom” – írja önmagáról honlapján a tengerparti házában elszigetelten élő szerző. Busa szemöldök, nemes vonások, rádiójátékokon edződött hang – John le Carré egy eltűnőben lévő figura, az angol gentleman egyik utolsó képviselője.

Őfelsége szolgálatában

Ahogy le Carrét, úgy szereplőit is hidegen hagyják a látványos gesztusok. Amint az a *Suszter, szabó, baka, kém* mostani filmfeldolgozásából is kiderül: le Carré hírszerző tisztjei – élen a főhős George Smileyval – mintha a másik ikonikus brit titkosügynök, James Bond ellenpólusai lennének. Miként lehet, hogy mindkét típus ugyanannak az őfelségének szolgál, azonos szervezet tagjai, mégis minden vonásukban eltérnek egymástól? Le Carré így fogalmazza meg a különbséget: „A James Bond-féle történetek esetében

* A film végül nem kapott díjat. (A Szerk.)

az olvasó azt gondolja, hogy bárcsak ő lenne a főhős. Az én regényeim olvasása során pedig megkönnyebbül, hogy nem neki kell a titkosügynöknek lennie." A Karla-trilógia főszereplője, Smiley, de le Carré többi protagonistája is szürke, magánéleti válsággal küszködő, saját szolgálatára ironikusan, időnként cinikusan tekintő figura. Ian Fleming Bondjával szemben minden pillanatban nyomasztja őket a statisztikai tény, hogy az ügynökök rövidebb életet élnek az átlagembernél, a közelgő halál gondolata elől pedig nem tudnak könnyű szórakozásba menekülni. Jellemző Esterházy Péter megjegyzése *A szív segédigéi* előszavában: „Legutóbbi filmjében, például, James Bond áthajította a lépcsőkorlátot az ellenfelét, aztán azt kérdezték tőle, meghalt-e az illető, ő meg azt mondta: »Hát, remélem!« – mire én megkönnyebbülten nevettem. Halál- és hullavicc engem végképp nem zavar, még jól is esik meghallgatnom.” Le Carré hősei ezzel szemben örömtelenül ölnek, nincsenek kiszólásaik, ha ironizálnak, legfeljebb azért teszik, hogy elfedjék: ők is lehetnek áldozatok. Viszonyuk az ellenséghez nem a szabad világ képviselőjére épül, inkább lehetne megszokásnak nevezni. „Bond etikája tisztán az »ölni és/vagy megöletni« erkölcsi egyenértékűségére épül, míg Smileyé a »szeresd a felebarátodat« (vagy legalább próbálj valahogy viszonyulni hozzá) ambivalens értelmezésén alapul.”¹ Smiley elismerően beszél legfőbb ellenségéről, a szovjet KGB-főnök Karláról, aki szerinte egy „zseni, filozófus, absztrakt gondolkodó”. Ráadásul Karla szintén kém, ami Smiley számára annyit tesz: része a társaságnak, ezért is jár neki a távolságtartó tisztelet. Míg Bond dúskál az élvhajász szokásokban – nők, autók, vodka-martini koktél –, Smiley képtelen rendezni házasságát feleségével, Anne-nel, örökké kalkulál, s talán nincs pohár, amit önfeledten emelne a szájához. Le Carré szereplőinek motivációja és ellenségképe meglehetősen homályos. Nem érezni rajtuk, hogy bármiféle missziót teljesítenének, leginkább csak egy nagy boldogtalan játék fenntartásáért küzdenek.

Aligha találni e sajátos világ bemutatására nála alkalmasabb figurát. John le Carré 1961-ben született. Ekkor döntötte el az akkor harmincéves David John Moore Cornwell, hogy álnéven megjelenteti első, *Ébresztő a halottaknak* című kötetét. Ahogy a CBS-interjúban mondja: „Még a British Foreign Service-ben voltam, amikor elkezdtem írni, és ott akkor is álnévet kellett használnia az embernek, ha a lepkegyűjtés módszertanáról akart értekezni – hiszen így nem derülhetett ki, hogy egy titkos részlegnek dolgozik. Kitaláltam, hogy a nevemnek három részből kell állnia. A francia carré szónak rengeteg homályos, kétértelmű jelentése van. A balle carrée például egy olyan tánc, ahol a nők kéri fel a férfiakat. Használják ezt a szót a rulettben is (numéro carrée), ha például egy számnak mind a négy sarkára zsetont rak a játékos. S azt hiszem, az homme carré gyanús alakot jelent. Akkoriban úgy tűnt, hogy ez a szó tökéletesen illik rám.” Az álnév választás tehát egyszerre kényszer és játékos önmeghatározás.

Bár magáról alig, öfélége szolgálatában töltött éveiről még annál is kevesebbet beszél, annyi bizonyosnak tűnik, hogy Cornwell 1950-ben csatlakozott a brit hírszerzéshez, majd Ausztriába helyezték. Ott főleg a vasfüggönyön átjutott embereket, köztük

¹ John L. COBBS: *Understanding John le Carré (Understanding contemporary British literature)*, University of South Carolina, Columbia, 1998, 17.

magyarokat hallgatott ki. (Talán innen eredhet néhány csípős megjegyzése az egri bikavérrel kapcsolatban.) 1952-ben hívták vissza Angliába, ahol az oxfordi Lincoln College-ban kezdett el tanulni, mellette pedig az elhárításnak, az MI5-nak dolgozott: szovjet ügynökök után kutatott szélsőbaloldali csoportokban. Az írásba Lord Clanmorris (írói nevén John Bingham) bátorítására kezdett bele. Ekkor vette fel a John le Carré nevet.

A körmönfontan kreált álnév és az ausztriai szolgálat is mutatja: le Carré könnyen hadra fogható ügynöknek tűnt a titkosszolgálat számára. Erre alighanem hányattatott fiatal éveit tették alkalmassá. Miután még gyermek volt, amikor édesanyja elhagyta családját, s őt magát kiszámíthatatlan apja gondjaira bízta, az ifjúra sok költözés várt. Csalás miatt többször is börtönt járt apja inkább a sherborne-i bentlakásos iskolába íratva, ahol azonban – amint erről a *Szuszer, szabó, baka, kém* magányos diákja, a szemlélődő Bill Roach is tanúskodik – elviselhetetlennek találta a légkört. Ezután a svájci Bernbe került, és német nyelvű tanulmányok után hazatérve lépett a titkok világába. A már említett bécsi epizód mellett dolgozott Németországban is a hatvanas évek elején: diplomata fedésben előbb Bonnban, aztán Hamburgban teljesített szolgálatot. Ezt követően indult el a világhír felé. Huszonnégy éves korára világlátott fiatalembert nemcsak a brit felsőosztály titánjaival és Európa krémjével, de apja révén a társadalmi ranglétra legalján elhelyezkedőkkel is volt alkalma megismerkedni. Talán emiatt találkozni gyakran regényeiben azzal, hogy szereplőit társadalmi rangjuk, származásuk vagy neveltetésük szerint jellemzi. Másrészt alighanem ennek köszönhető szókincsének, nyelvhasználatának gazdagsága: ugyanolyan könnyedén szólaltatja meg a londoni cockneyt, mint a vidéki tanárt vagy az etoni elitiskola egykori hallgatóját. E nyelvi tapasztalat adja regényei szellemes, sokak számára nehézkes stílusát – amelyet olyan bravúrosan dolgoz fel *A zebra dala* című kései regényének tolmácsszereplőjével, aki bár az „Egyesült Királyság és Észak-Írország feddhetetlen polgára”, éppen páratlan nyelvtudása keveri bajba.

A nyelvélmény mellett másik meghatározó apai öröksége a szerepjáték. Le Carré idősen, *A mi emberünk* című regénye megjelenésével kapcsolatban írta meg tőle szokatlannul nyitott, vallomásos jellegű írását a Sunday Timesnak. Ebben leírja, hogy új regénye orosz főhősét édesapjáról mintázta. „Meggyőződése, hogy néhai apámnak köszönhetően tartott tizenhét teljes évig, mire sikerült megrajzolnom az orosz maffiózó, Gyima fiktív portréját, aki korának egyik legbefolyásosabb bűnözője volt, és akihez KGB-s kapcsolataimon keresztül sikerült eljutnom. [...] Nem árt tisztázni, hogy apám egy kifürkészhetetlen, nagydarab, szeretetteli, kleptomániás, önámító szélhámos volt, és nem kevés időt töltött rács mögött Nagy-Britannia és más országok börtöneiben. Sokáig, írói pályám feléig vártam, míg végül az *A Perfect Spy* című regényemben megírtam apámat, de ezzel együtt sosem sikerült kiírnom őt magamból.”

Gentleman társaságban

Orson Welles *Aranypolgár* című filmjében a dúsgazdag médiamágnás, Charles Foster Kane mindent megtesz annak érdekében, hogy újdonsült – ámde repedtfazék-hangú

– feleségének kedvezőtlen kritikáiból eltüntesse az idézőjeleket az „operaénekes” megnevezés körül. Kane végül nem jár sikerrel a mellékjelek ügyében, s még nem tudni, hogy végződik az a törekvés, amely John le Carré életművét emelné egy felsőbb polcra. Sokak szerint ugyanis az idén 81 éves szerző nem „csupán” kémregényíró, hanem művei részét képezik a kortárs szépprózának is. A kimosdatás a lenézett műfajból még tart – a legelszántabb kísérlet e téren alighanem John L. Cobbsé, aki 1998-ban a Dél-karolinai Egyetem kiadásában megjelentette az eddigi legalaposabb, fentebb már idézett le Carré-monográfiát. Cobbs mellett, hogy élcelődik a műfajt lefitymáló kritikán, meglehetősen elnagyoltan felvázol egy olyan szépirodalmi kánont, amelyben helyet talál le Carrénak. Cobbs szerint a háború utáni „rövidlátó” nyugati irodalom előszeretettel cenzúrázta ki a politikai-közéleti témákat feldolgozó szerzőket: Joyce, Galsworthy vagy Thomas Mann a két világháború között még nem fordultak el teljesen a közélettől. Am az 1945 utáni „komoly” fősodornak már nem lehetett része olyan szerző, aki nem pszichológiai vagy kísérleti regényt írt. Ők maradtak egyszerűen a szórakoztató irodalom napszámosai.

Így vagy úgy, az egyik kiemelkedő napszamos John le Carré, aki még a hidegháború végével sem kezdett mutálni. A vasfüggöny leomlásával egész fikciós világának kerete esett darabjaira. (Mindössze egy regény, az 1971-es *The Naïve and Sentimental Lover* erejéig tért el a kémtematikától.) Ő mégsem némult el, sőt hamar megtalálta azokat az új mítoszokat, amelyek az 1990 előtti kétpólusú berendezkedés után uralkodóvá váltak. Legyen szó a kaukázusi konfliktusról a *Játszma* című regényben, a nemzetközi gyógyszerlobbi machinációiról *Az elszánt diplomatában* vagy a terrorizmus elleni harcról *Az üldözöttben*, le Carré elbeszéléseinek lényege jottányit sem változott. Megingathatatlanságában rejlik az ereje.

Talán nem véletlen, hogy egy udvari tudományokban jártas barokk jezsuita szavai írják le érzékletesen, miért is lehet elbűvölő a kimozdíthatatlanság. Baltasar Gracián *A Hősről* folytatott elmélkedéseiben majd' négyszáz év távlatából is kirajzolódik le Carré hőseinek eszményképe. Gracián hőse, aki a „mások eszén furfangosan túljárás parancsát” követi, szellemi küldetést teljesít. Az udvari élet hőse természetesen rokon az angol gentlemannel és annak John le Carré által megrajzolt kései képviselőivel. Ezért találó le Carré kémeire és a hálózat csapdájába esett figuráira Gracián jellemzése, akinek „fortélyos tudása, cselvető ravaszkodása végső soron az értelmiségi egyetlen lehetősége a vele gyilkos indulatokkal (és ténylegesen gyilkoló intézményekkel) szemben álló világ ellenében. [...] Amikor tehát hősét (s vele minden igazi nagyságra áhítózó embert) a pallérozott tudás, a szívjóóság [...], a könnyed, derűs lelkület, a más kitűnőek iránt érzett rokonszenv, a kiváló ízlés, a mértékletesség és egyéb remekségek páncéljába öltöztetve harcha küldi a hírnévért és dicsőségért, valójában a maga igazáért perel, a saját bőrét menekíti”.²

John le Carré figurái akkor válnak hőssé, amikor felláznak a gyilkoló intézményekkel szemben. Lehet ez az intézmény akár őfelsége titkosszolgálat, mint *Az Oroszország ház* című regényben, amelyben Barley Blair a brit kémhálózatot árulja el orosz szerelme biztonságáért. A több regényben, így a *Suszter, szabó, baka*, kémekben is főszereplő Geor-

² CSUDAY Csaba, *Gracián és hőse* = Baltasar GRACIÁN: *A Hős*, Palatinus, Budapest, 2002, 108–109.

ge Smiley házassága már önmagában is lázadás, hiszen a csélcsep Anne a dörzsölt kém egyetlen nyilvánvaló sebezhető pontja. (Ha nem számítjuk Smiley holtomiglan hűségét az apafiguraként is értelmezhető titkosszolgálat-vezető Kontrolhoz.) A legújabb regények közül: a hirtelenül támadt feltétlen bizalom miatt adja fel jól megszokott, korrupciós banki állását *Az üldözött* Tommy Brue-ja.

Amiről hallgatni kell

Egy szerzőt éppúgy jellemez az, amiről szeret beszélni, mint az, amiről következetesen hallgat: le Carré szemérmességének legfőbb tárgya minden e világon túli. Húsznál is több regényében egyetlen érdemi utalást sem tesz Istenre, így az ő szemében a hidegháború sem egy ateista és egy hitese világrend összecsapása. John L. Cobbs szerint ez már csak le Carré marxista beütésű elvei miatt sem lehetséges. Ugyanakkor kínálja magát egy másik értelmezés is e feltűnő hiányossággal kapcsolatban. Aligha áll messze le Carré iróniájától Wittgenstein híres paradoxona: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.”³

Amikor Borges a krimi műfajáról, és annak megteremtőjéről elmélkedik, arra jut: „Két tény származik Poe-tól, melyek egymástól nagyon távolinak tetszenek, ám nem azok; rokonok egymással. Tőle származik az irodalomnak mint intellektuális tevékenységnek a felfogása és a bűnügyi történet. Az első – miszerint az irodalom az elme tevékenysége, nem a léleké – rendkívül fontos. A másikkal csekély a jelentősége (gondoljunk Stevensonra, Dickensre, Chestertonra – ő Poe legjobb örököse). Ez az irodalom alantassnak tűnhet, és tényleg hanyatlóban van”.⁴ Igaz, Borges aztán hozzát teszi: „Mostanában meglehetősen lehanyaglott a krimi műfaja az Egyesült Államokban. A krimi realista lett, az erőszak műfaja, a szexuális erőszaké. Tulajdonképpen megszűnt létezni. Elfelejtkeztek a krimi intellektuális eredetéről. Angliában ez még fennmaradt, ott még mindig abszolút nyugodt regényeket írnak, amelyekben a cselekmény egy angol faluban játszódik le; ezekben minden intellektuális, minden nyugodt, nincs erőszak, nincs nagyobb vérontás. [...] Kaotikus korunkban van valami, ami szerényen fenntartja a klasszikus erényeket: a krimi. Tekintve, hogy olyan krimi, amelynek nincs eleje, közepe, vége, nem lehet megérteni.”⁵

Bár Borges sorai 1978-ban születtek, így az argentin gondolkodó éppen ismerhette is John le Carré regényeit – az első, az *Ébresztő a halottaknak* 1961-es, míg a világsikert hozó *A kém, aki bejött a hidegről* 1963-as –, nem hivatkozik rá név szerint. Pedig e sorok akár róla is szólhatnának. Eltekintve persze attól a részlettől, hogy le Carré mindössze kisebb epizódok erejéig vonul vissza „angol falvakba”. Ő a világfaluban rendez be történeteit.

Le Carré regényei a népszerű zsáner ellenére sokak számára éppen spekulatív jellegük, gazdag szókincsük és túlzott bonyolultságuk miatt a könnyű műfaj nehézkes darab-

³ Ludwig WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, 7. tétel (újabb kiadása: Atlantisz, Budapest, 2004).

⁴ Jorge Luis BORGES: *A krimi = Uő., Az ősi kastély. Esszék*, Európa, Budapest, 2009, 105.

⁵ *Uő.*, 116–117.

jai. Ez a próza minden ízében intellektuális. Mindenki az adott feladvány megfejtésére törekszik. A rejtély azonban minden esetben csak egy olyan váratlan fordulattal oldható meg, ami egyben ki is szakítja a történetet addigi ésszerű menetéből. Le Carré főszereplője ugyanis attól válik hőssé, hogy miközben látszólag részt vesz a színen zajló ésszerű játékokban, időközben érzelmileg is elkötelezetté válik. Emiatt viszont éppen megbízójával, eredeti célkitűzéseivel kerül konfliktusba. John le Carré úgy oldja meg a rejtvényt, hogy hősei egy lázadó döntésben megtalálják a sorsszerűséget. Ebben az érzelmi elköteleződésben főszereplői, vagy akár az ő bukásuk árán olvasói aztán rendre otthonra lelnek.

A „Mészáros mozgó” (későbbi Dózsa mozi), 1926